(٨) ب. س. پ. لا، ١٢٤، جين پۆترۆ.

(٩) ب. س. پ. لا، ١٣٤، احسان نوري.

(١٠) ب. س. پ. لا، ٨١، العراق في التاريخ.

(١١) ب. د. فوزي رشيد، الشرائع العراقية القديمة، بغداد، ١٩٧٩.

(١٢) ب. د. طه باقر، ملحمة گلگامش، بغداد، ١٩٨٠.

(١٣) ب. س. پ. لا، ١٥١، حضارة العراق، الجزء الأول.

(١٤) ب. س. پ. لا، ١٩٥.

بەشى حەفتەم

يەكەمين نيشتمانى سۆمەرييەكان

ئەو بگرە و بەردەيەى كە لەسەر نەژادى سۆمەرييەكان و يەكەمين نيشتمانى دايكزادەيان هەيە، واى لە زانايانى ئەمڕۆ كردووە كە خۆيان لەم كێشەيە نەدەن و فەرامۆشى بكەن، تا واى لێ هاتووە كە هەندێكيان بڵێن ئەندێشە و تەراويلكەيە و پێويست ناكات مرۆ خۆى پێوە ماندوو بكات.

سۆمەرييەكان نەبولگارين و نە لە ناوچەكانى دۆڵى سند و باشوورى بلوخستانەوە هاتوونەتە دەشتى ليتەييەوە. بنەچە و نەژادى ئەم سۆمەرييانە دەگەڕێتەوە بۆ ناوچەكانى چياكانى زاگرۆس كە ئێستا (كوردستان)ى پێ دەڵێن.

ئاشكرايە كە چياكانى كوردستان لە دەوروبەرى (600.000) ساڵ پێش ئێستێوە مرۆڤى چاخە كۆنەكانى تێدا ژياوە و لە پاش هەزاران ساڵ و چەندين تاقيكردنەوەى سەخت ئەم مرۆڤانە بوونەتە خاوەن شارستانى، پاشەڕۆكەكانى گوندى چەرموو و سەدان ناوچەى ئاركيۆلۆژيى تر ئەمەمان بۆ دەسەلمێنێت، ئەو سۆمەرييانەى كە ئێمە باسيان لێوە دەكەين نەوەى ئەو كوردستانييە كۆنانەن كە بەدرێژايى زێتر لە نيو مليۆن ساڵ لە ئەشكەوت و دۆڵەكانى زاگرۆسدا ژياون.

بردنەوەى نەژاد و پەيوەستەگيى سۆمەرييەكان بۆ ئەو زاگرۆسييە كۆنانە چەندەها بەڵگەى ماددى و ئاركيۆلۆژيى بەهێز و لۆژيكانە پشتگيريى دەكەن، كە لەمەودوا بەدرێژى باسيان لێوە دەكەم.

ئەو بەڵگانەى كە گەواهى بۆ يەكەمين نيشتمانى سۆمەرييەكان دەدەن

لێكۆڵينەوەى مێژوويى پێش چاخە مێژووييەكان بەهۆى نەبوونى نووسينەوە، بەهۆى كەرەستە شارستانى و بەڵگە ئاركيۆلۆژييەكانەوە دەبێت كە ئەمانەش بريتين لەو پاشەڕۆكانەى كە ئەو نەتەوانە بۆ ئێمەيان بەجێ

هێشتووە. وا لێرەدا گرنگترینی ئەو بەڵگانەی کە یەکەمین نیشتمانی سۆمەرییەکان دەسەلمێنێت کە ئەویش چیاکانی کوردستانە دەخەمە روو...

بەڵگەی یەکەم: کەرەستە ئارکیۆلۆژییەکان

کەرەستەی ئارکیۆلۆژی، بەو پاشەڕۆکانە دەگوترێت کە مرۆڤی کۆن لە ژیانی رۆژانەی خۆیاندا بەکاریان هێناوە و لە ناوچە و کەلاوە کۆنەکاندا بەهۆی پشکنین و هەڵکۆڵینی ئارکیۆلۆژییەوە دەدۆزرێتەوە، کە بریتین لە ئامێرەکانی راو و کشتوکاڵ و گۆزە و دیزە و دەفر و ئامانی فەخفوری و چەندان کەرەستەی تر، کە مرۆڤی کۆن بەهۆیانەوە کاروباری خۆیانیان پێ بەڕێوە بردووە. گرنگترینی ئەو کەرەستانە فەخفورییە، کە بەیەکەم کەرەستە دادەنرێت کە شوێنەوارەوانەکان ژمارەیەکی زۆریان لە شوێنە دێرینەکاندا دۆزیبێتەوە، ئەم فەخفورییانە جگە لەوەی رادەی پێشکەوتن و تەمەنی

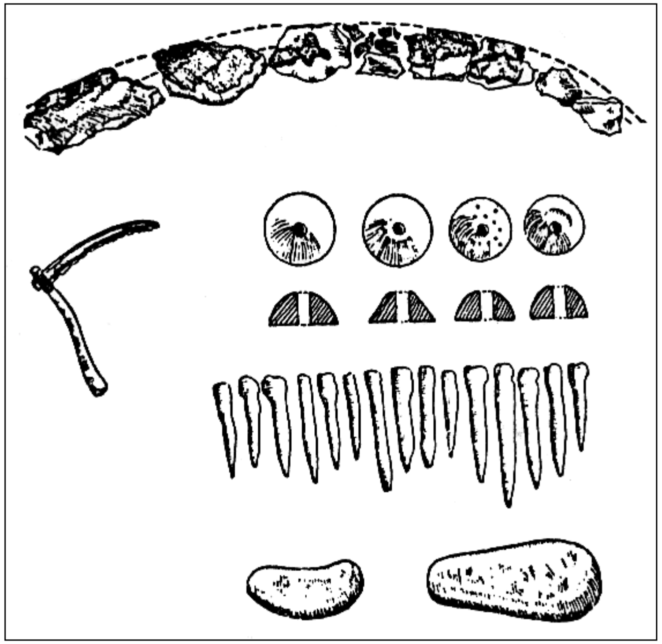

19 چەند کەرەستەیەکی گوندی حەسسونە

شارستانی دەردەخات پارچەکانیشی بەهۆی هۆکارە سروشتییەکانەوە لەناو ناچن ئەمە جگە لەوەی کە بوونی ئەم پارچە فەخفورییانە لە هەر ناوچەیەکدا بەڵگەیە بۆ ئەوەی کە ئەو ناوچەیە، ناوچەیەکی ئارکیۆلۆژییە، واتە دێرینە.

کوردستان لە دەوروبەری پێش نیو ملیۆن ساڵەوە مرۆڤی تێدا ژیاوە، زاراوەی مرۆڤی شانەدەر بۆتە باو بۆ نێونانی ئەو مرۆڤە کۆنانەی کە لە کوردستاندا ژیاون، بەهۆی دۆزینەوەی ئێسکی ئەو مرۆڤە کۆنانەوە بۆ یەکەم جار لە ئەشکەوتی شانەدەردا. ئەم شانەدەرییانە کە هەر لە کۆنەوە خەریکی راوکردن بوون، بەرەبەرە ئامێرەکانی راوکردنیان دروست کردووە و پەرەیان پێ داوە، لە زۆر ناوچە و ئەشکەوتی کوردستاندا ئەم ئامێری راوکردنانە دۆزراوەتەوە.

لەپاش نیشتەجێ بوونی ئەم شانەدەرییانە لە ناوچەکانی وەک پاڵەگەورە و کەریم شار و جۆگەمامی و چەندان ناوچەی تردا لەنێوان (15000 تا 7000) ساڵی پ.ز وە، وردە وردە و بۆ ئاسانکردن و بەڕێوەبردنی کاروباری رۆژانەی خۆیان چەندان کەرەستەی وەک گۆزە و دیزە و فەخفوری و ئامێری

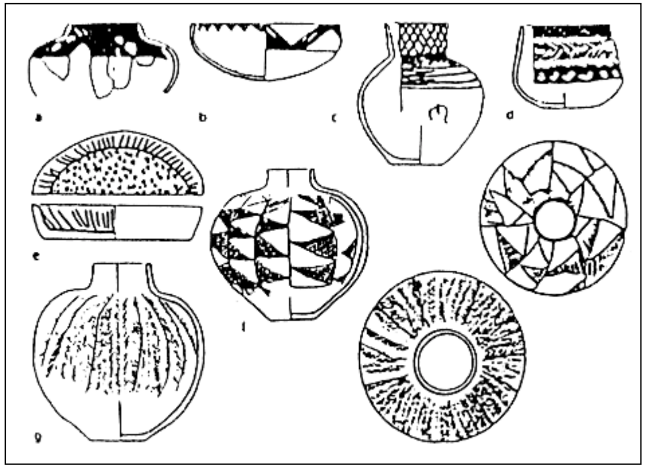

20 چەند گڵێنەیەکی گردی حەسسونە

راو و کشتوکاڵ و شتی تریان دروست کردووە و پەرەیان پێ داوە. لەپاش کۆچکردن و نیشتەجێ بوونی ئەم شانەدەرییانە بۆ ناوچەی (حەسوونە) لە دەوروبەری هەزارەی پێنجەمی پ.ز دا پەرەیان بەم کەرەستانە داوە و بەرەو پێشیان خستووە، ئەگەر بێتو بەراوردێک لەنێوان ئەو کەرەستانەی هەزارەی پازدەیەم تا هەفتەمی پ.ز و کەرەستەکانی ناوچەی حەسوونەی هەزارەی پێنجەمی پ.ز بکەین، تێبینیی ئەوە دەکەین کە کەرەستەکانی حەسوونە هەر ئەو کەرەستانەی ناوچە چیاییەکانن بەڵام بەشێوەیەکی پێشکەوتووتر، دیارە کۆچکردنی چەرموویییەکان بۆ حەسوونە و نیشتەجێ بوونیان لەوێدا کە هەزار ساڵ زۆرتری پێ چووە، بەحوکمی بەرەو پێشچوونی رەورەوەی شارستانی دەبێت پەرە بەو کەرەستانە بدەن و پێشیان بخەن.

لەپاش هەزارەی پێنجەمی پێش زایینەوە و لە ناوچەکانی چینەکانی سەرووی حەسوونە و هەروەها سامەڕا و ئاریدۆ و قەڵای حاجی محەمەددا کە مێژوویان بۆ دەوروبەری (٤٥٠٠) پ.ز دەگەڕێتەوە، هەر ئەو کەرەستانەی کە حەسوونەییەکان لە ناوچە چیاییەکانەوە وەریانگرتووە، زۆرتر پێش خراوە لە ماوەی ئەو پێنج سەد ساڵەدا و پاشان ئەم پێشکەوتنە زێتر لەو کەرەستانەدا بەدی دەکەین لە گردی (خەڵەف) و ماوەی

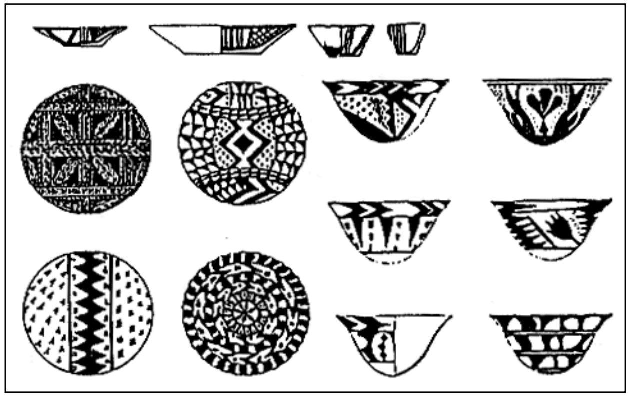

21 چەند گڵێنەیەکی شاری ئاریدۆ

(عەبید)دا کە مێژوویان بۆ هەزارەی چوارەمی پ.ز دەگەڕێتەوە، ئەو لێکۆڵینەوەیەی کە زانایانی ئارکیۆلۆژی (دێڤید و جوان ئۆتیس) لەسەر دەفر و ئامانەکانی ماوەی (عەبید) کردوویانە، وای لێ کردوون کە بڵێن رەسەنی ئەو کەرەستانە دەگەڕێتەوە بۆ ئێران (دیارە مەبەستیان ناوچەکانی خۆرهەڵات و باکووری خۆرئاوای ئێرانە، واتە خۆرهەڵاتی کوردستان)[1].

بەو شێوەیە تا بەرەو خوار بێین و لە مێژوودا بەرەو پێش بڕۆین پێشکەوتنی زێتر لەو کەرەستانەدا بەدی دەکەین تا دەوروبەری هەزارەی سێیەمی پێش زاییندا کە لە ئۆرۆکدا ئەو کەرەستانە بەشێوەیەکی زۆر پێشکەوتووتر و زۆر رێکوپێکتر دەبینین.

لە راستیدا شاری ئۆرۆک بەنێو جەرگە و پێشکەوتووترین شاری سۆمەری دادەنرێت، هەر هەمان لێکۆڵینەوەی زانایان (دێڤید و جوان ئۆتیس) ئەوەی دەرخستووە کە لە باشووری کوردستاندا رێژەیەکی زۆر لە کەرەستەی شارستانییەکانی ئۆرۆک هەن بۆ نموونە ناوچەی (گردی رەش)ی نزیک ژەنگار و قالینج ئاغای هەولێر و ناوچەکانی نزیک رانیەی سلێمانی و هێندێک شوێنی تریش کە هەر بەتەواوەتی هاوچەشنن لەگەڵ فەخفورییەکانی ئۆرۆکی سۆمەریدا[2] بەڵام ئەم فەخفورییانەی کوردستان تەمەنیان لەوانەی ئۆرۆک زێترە واتە کۆنترن، کە ئەوە دەگەیەنێت رەسەنی ئەم فەخفورییە سۆمەرییانە لە چیاکانی کوردستانەوەیە. زانا و مێژوونووس دڕایڤەر – G. R. DRIVER لە بارەی وێکچوونی ئەم کەرەستانەوە وا دەڵێت: کۆنترین شوێنەوار و ئاسەواری کوردەکان، ئەو گڵێنە و سواڵەتە سۆمەرییانەن کە لەژێر هەردا بینراونەتەوە و دەگەڕێنەوە سەر سێ هەزار ساڵ بەر لە دایکبوونی عیسا... و لەسەر هێندێکیان وشەی کاردا – KARDA دەخوێنرێتەوە، هەروەها یەکێک لەو گڵێنانە، سەردەمی پادشایەتیی شو – سین SHU - SIN کە دەچێتەوە سەر ئور UR پێشان دەدا (١٩٧٨ پ.ز) و کارداکای KARDAKA لەسەر دەخوێنرێتەوە[3].

زنجیرەی پێشکەوتن و لەیەکچوونی ئەو کەرەستە ئارکیۆلۆژیانە و لەهەر ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تر، کە خاڵی سەرەتا و دروستبوونی لە

چیاکانی کوردستان دایە، بەڵگەیەکی ماددی و ئارکیۆلۆژیی زۆر گرنگە بۆ گواستنەوەی شارستانی لە باکوورەوە بۆ باشوور و پاشان بردنەوەی رەسەنی سۆمەرییەکان بۆ چیاکانی کوردستانیش دەسەلمێنێت.

بەڵگەی دووەم: زمانی سۆمەرییەکان

زمان، هەروەکو هەموومان دەزانین هۆیەکە بۆ ئاخاوتن و لە یەکگەیشتنی مرۆڤ، زمانی سۆمەری کۆنترین زمان نییە لە مێژوودا هەروەکو چۆن سۆمەرییەکان خۆشیان کۆنترین نەتەوەی مێژوو نین، بەڵام زمانی

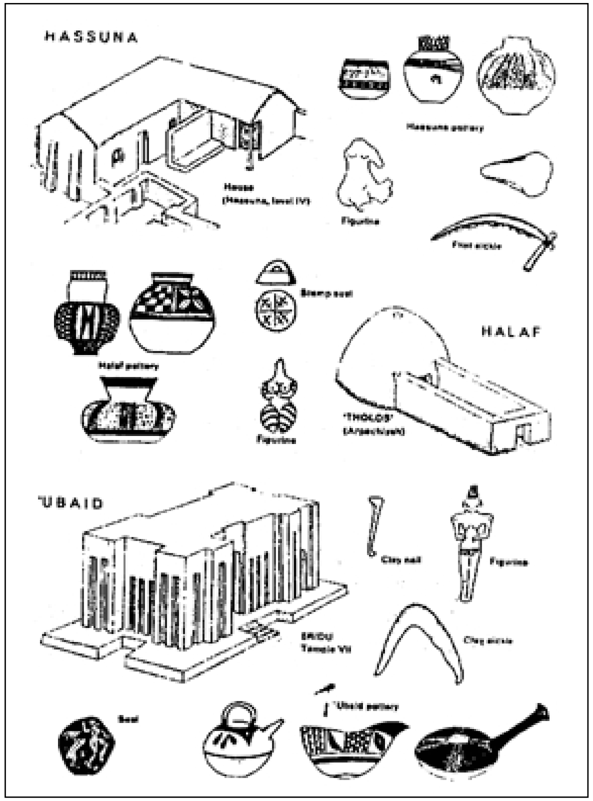

22

چەند کەرەستەیەکی ئارکیۆلۆژیی حەسسونە و حەلەف و عوبەید

سۆمەرییەکان کۆنترین زمانە کە بەهۆی نووسینی مێخییەوە نووسرابێتەوە و بەدەست ئێمە گەیشتبێت، بێگومان نووسین بەشێوەیەکی وێنەیی هەروەکو پرۆفیسۆر گرامەر دەڵێت (لە وڵاتی سۆمەردا لە کۆتایی هەزارەی چوارەمی پێش زاییندا دەستی پێ کردووە، وردە وردە شێوەی مێخیی سەندووە) ئەم دیاردە شارستانییەی سۆمەرییان لەنێو میللەتانی دی دەوروبەری خۆیاندا بڵاوبۆتەوە و سوودێکی گرنگی گەیاندۆتە لێکۆڵینەوەی مێژوویی ئەو هەرێمانە، کە ئەمڕۆ بەعێراق و ئێران و تورکیا و سوریا و لوبنان و فەلەستین نێودارن(٤).

سۆمەرییەکان بەهۆی داهێنانی ئەم نووسینە مێخییەوە زۆربەی زمان و ئەدەب و کاروباری رۆژانە و مادده یاسایی و نامە پادشاییەکانی خۆیان تۆمار کردووە، لە دەوروبەری هەزارەی سێیەمی پ.ز دا نووسینی مێخی بەتەواوەتی لە وڵاتی سۆمەردا بەشێوەیەکی پێشکەوتوو بڵاوبووەتەوە، ئەم سۆمەرییانە بەهۆی پارچە دارێک یاخود قامیشێکی سێ چوکڵەییەوە لەسەر تەختە قوڕی پاک کە بۆ ئەو مەبەستە ئامادەکراوە نووسیویانە و پاشان لە کورەی تایبەتیدا ئەو تەختە قوڕینانەیان سوور کردووەتەوە، بۆ ئەوەی تا ماوەیەکی باش بمێنێتەوە و لە شکان رزگاریان ببێت.

زمانی سۆمەرییەکان زمانێکی داڕێژراوە و تاوەکو ئێستا نەزانراوە سەر بەکام گرووپی زمانەکانە(٥).

زمانە هیندوئەورووپییەکان و لەنێو ئەوانیشدا زمانی کوردی دیاردەی داڕشتنی تێدایە هەروەکو زمانی سۆمەرییەکان، بەڵام تاوەکو ئێستا لێکۆڵینەوەیەکی چڕوپڕی وا لەلایەن ئەو زانا زمانەوانانەوە نەکراوە کە لە زمانی سۆمەری و زمانە کۆن و نوێیەکانی تردا پسپۆڕن و هەوڵی دۆزینەوەی رەسەنی زمانی ئەم سۆمەرییانە بدەن، یاخود بەهێزترین پەیوەندی لەنێوان زمانی سۆمەری و زمانێکی تردا دیاری بکەن.

هەرچەندە زمانی سۆمەرییەکان و زمانە سامییەکانی دیکە هەندێک زاراوە و وشەی یەکترییان پەڕیوەتە نێو زمانەکانیانەوە بەڵام زمانی سۆمەرییەکان بەهیچ جۆرێک پەیوەندیی لەگەڵ زمانە سامییەکاندا نییە و

نەژادی ناچێتەوە سەر ئەوان.

لە هەزارەی دووی پ.ز دا بنەماڵە و فەرمانڕەوای سۆمەر بەیەکجاری ماڵئاوایی لە مێژوو کرد، بەڵام زمان و ئەدەبی سۆمەرییەکان هەر مایەوە و سامییەکان بوونە خاوەنی. هەرچەندە زمانی سۆمەرییەکان وەک ئاخافتن بەرەبەرە کەم بووەوە و تا وای لێ هات بەکار نەدەهێنرا بەڵام ئەدەبەکەیان هەر مایەوە و پەرچڤەی زمانە سامییەکانی تری وەک ئەکەدی و بابلی و ئاشووری کرا، زمانی سۆمەریش وەک زمانی زانست تاوەکو لە دایکبوونی مەسیح لەسەر تەختە گڵەکان و شان بەشانی زمانەکانی تر، تێکستە ئایینی و ئەدەبی و سیاسییەکانی پێ نووسراوەتەوە.

زمان باشترین و بەڵگەدارترین سەرچاوەیە بۆ لێکۆڵینەوەی مێژوویی، بەهۆی زمانەوە دەتوانین زۆربەی گرێ کوێرە مێژووییەکان بەدەربخەین، ئەگەر بەهۆی زمان و دۆزینەوەی هێما مێخییەکانی سەر تەختە گڵەکانەوە نەبووایە، ئێمە ئێستا بەشێکی زۆر زۆر کەمی مێژووی ناوچەکەمان دەزانی و سەرچاوەشمان بۆ لێکۆڵینەوەی مێژوویی ناوچەکە تەنها کەرەستە ئارکیۆلۆژی و کتێبەکانی وەک تەورات و هیرۆدۆت و هێندێکی تر دەبوو، کەواتە زمان رۆڵێکی زۆر ترسناکی لە مێژوو و مێژووانیدا بینیوە.

دەربارەی زمانی سۆمەری، د. پاکیزە کە دێتە سەر رەسەنی هەردوو زمانی ئیلامی و سۆمەری دەڵێت: «بەلای منەوە هیچ دوودڵیم نییە لەوەدا کە هەردوو زمانەکەش زمانی زاگرۆسین، هەریەکەیان لە شوێنی خۆیدا پشکوتووە لە شێوەی گفتوگۆوە، کە نووسین پەیدابووە، زمانێکی سەربەخۆی لێ پەیدا بووە، راستە جیاوازی هەیە لە بەینی هەردوو زمانەکەدا بێگومان هەریەکە لە شێوەیەکەوە کەوتۆتەوە، هەر یەکێکیشیان لە شوێنێکی جیادا نیشتەجێ بووە و نزیک هەزار ساڵێک زەمانیش لە یەکی دوورخستوونەوە. ئێستا دوو شێوەی زمانێکی زندوو لە هەندێ زماندا ئەوەندە لەیەک دوورن کە زۆر بەئاسانی لەیەک ناگەن. هەردوو زمانەکە - سۆمەری و ئیلامی - بەزمانی کەرتەیی - SYLLABIC دادەنرێن واتە - هەموو وشەیێک لە کەرتەیێک پەیدا دەبێ یا چەند

کەرتەیێک، کە بۆ یەک مانا دەست بدا»[٦].

مامۆستا (تۆفیق وەهبی)ش لەم بارەیەوە دەبێژێت: (ئەو پیتە بزوێنانەی کە لەو وشە کۆنانەدا هەن، بۆ من زۆر جێی سەرنجن. من وای بۆ دەچم کە پیتە بزوێنەکانی I و U لە پێگەیشتن و گەشەکردنی AKA وە پێکهاتوون ئەگەر بەهەڵە نەچووبم دەکرێ بڵێین: KARD - A و GORD - I کە دراێڤەر (مێژوونووسە) نێوی بردوون، پێگەییو و گۆڕاوەی ماکی کارداکا KARDAKAن کە لە رووی سواڵەتەکانی سۆمەریدا، بینراونەتەوە و خوێنراونەتەوە. پلەی ئەو گۆڕان و پێگەیشتنە و گەشەکردنە، بەجوانی لەنێوان شێوەکانی کرمانجیدا بەرچاو دەکەون. بنەڕەت و بناخەی جیاوازیکی کە لەنێوانیاندا دەبینرێ، چۆنیەتی پلەی ئەو گۆڕان و پێگەیشتنەیە)[٧].

سۆمەرییەکان نەتەوەیەکی چیایی بوون، بەڵگەیەکی گرنگی زمانەوانی ئەمە دەسەلمێنێت کە ئەویش ئەوەیە کە ئەم سۆمەرییانە وشەی (کوڕ - KUR) بۆ هەردوو واتای (چیا - شاخ) و (نیشتمان) بەکاردەهێنن[٨]. ئاشکرایە کە بەکارهێنانی ئەم زاراوەیە واتە کوڕ بۆ چیاش و بۆ نیشتمانیش بەڵگەیەکی زمانەوانیی بەهێزە کە لەوەوبەر پێش ئەوەی لە ناوچەی دەشتی لیتەییدا نیشتەجێ ببن لە ناوچە چیاییەکاندا ژیاون و، کە بەرەو خواریش بوونەتەوە بەناوچە نیشتەنییە نوێیەکەیان گوتووە (کوڕ) هەر بەیادی چیاکانەوە. چیاکان نیشتمانی سۆمەرییەکان بووە لەبەرئەوەی کە نێوی چیا یاخود (کوڕ)یان هێناوە واتە نێوی نیشتمانەکەیان هێناوە و پاشانیش هەرچەندە لە ناوچە چیاییەکان دوور کەوتوونەتەوە و لە تەختانیدا ژیاون بەڵام چیاکانیان هەر لە لا بەپیرۆزی ماوەتەوە و نێوی ئەم نیشتمانە نوێیەشیان هەر بەنێوی چیاکانەوە بانگ کردووە. ئەوەی شایانی باسە کە وشەی (کوڕ)ی سۆمەری کە واتای چیا دەگەیەنێت زۆر لە وشەی (کێو)ی کوردییەوە نزیکە کە هەمان واتای هەیە شایانی باسە خەڵکی شاری سنە و دەوروبەری بەکوردستان دەڵێن کورسان. کێ دەڵێت ئەم (کور)ە هەر هەمان (کوڕ)ی سۆمەری نییە!.